

Czók Brigitta

Gondolatok egy őszinte kihívásról, avagy a „nagy találkozás” előtti pillanatokról¹

„Miért rejtőzködsz el? El akarsz tűnni a világgal együtt? (...) Mögöttem vagy, ugye? Az emberi szem 180 fokos szögön belül lát. Így te a másik 180 fokban rejtőzöl? De az lehetetlen! Többet kell még gyakorolnod, és légy óvatos az árnyékkal. És számolnod kell az emberi érzékeléssel és figyelemmel, te szerencsétlen! Mégis, ha sikerül mindezt elfedned, mit akarsz vele kezdeni?”

(Részlet a Lopakodó lelkek² című filmből)

Kulturális antropológiai tanulmányaim folyamán rengeteg útmutatás, tanács, érdekes vita és gondolat kapott helyet, és mire az ember odajut, hogy valamit írjon is róla, az összes összekuszálódik és a képtelenség jegébe fagy; főleg, ha a megadott szakirodalmat is végiggondolta. Szándékom nem a pátoszi gondolatok lejegyzésére irányul, hanem annak végiggondolására, hogyan képes egy antropológus palánta mindezek segítségével a kezdetek kezdetén a legfontosabb dologgal megbirkózni: a kutató szerepével. Ahogy Clifford Geertz is érzékelteti Jelen lenni... című tanulmányában: „A mi őszinte tudományunkban, ahogy ez talán egy ismeretelmélettel a hátunk mögött szokásos, még mindig nagyon is számít az, hogy ki beszél.” (Geertz 2001:401)

Számos tanulmány és terepnapló mutat rá hol humorosan, hol keserűen, hogy mire a terepre érkezett a kutató, az egész felkészülés szinte a semmibe veszett és azt érezték, hogy teljesen hasznavehetetlené vált, új utakat kell keresni új módszerekkel.³

Mégis akkor mire jó ez a kezdeti szakasz? Egyáltalán szükség van rá, vagy csak magunk megnyugtatása, hogy „Igen, ezen is túl vagyunk!”?

Rövid írásomban, nem teljes körűen, de ezekre a kérdésekre és felvetésekre igyekszem választ adni az olvasottak és a magam tapasztalatai alapján, néhol reflektíven visszatekintve korábbi élményeimre.

¹ Jelen tanulmány a 2012-es terepmunkám előtt készült esszé és az antropológus, mint kutató szerepkörét tárgyalja.

² Kim Ki-duk (김기덕) dél- koreai filmrendező 2004-es filmje. Esszém egy későbbi részében lesz még róla szó. Kim Ki-duk hazájában kevésbé ismert ember alacsony származása, autodidakta rendező tanulmányai és éles társadalomkritikája miatt, ellenben külföldön sorra nyeri a rangos díjakat. 2012-ben elnyerte a Velencei Nemzetközi Filmfesztivál Arany Oroszlán díját Pieta című alkotásával és ez azért különleges dolog, mert eddig koreai film nem arathatott ekkora sikert. (Koreai Filmhét programfüzete. <http://www.koreaikultura.hu/navigator.do?menuCode=201112120011&action=VIEW&seq=45687> /Letöltve: 2012.11.06./)

³ Vö. William Foote Wyte és Nigel Barley írásait.

A „terepre” való felkészülés

Amikor elkezdődtek antropológiai tanulmányaim, úgy gondoltam a kutatóra és a terepre, mint amikor számos olaszországi múzeumba és kápolnába látogattunk. Bementünk egy teljesen modern konferenciaterem szerűségbe és közel egy órán keresztül egy lelkes idegenvezető olaszul beszámolt a műkincsek történetétől napjaink programjáig. Azután egy köteg szórólap, füzetek és kis könyvek társaságában még magunkra hagytak vagy húsz percig. Semmit se értettünk az egészből és már kétszer is megbántuk, hogy egyáltalán bevállaltuk ezt a tárlatnézést. A másfélórás „semmittevés” után megjelent egy fiatal kutató és a kiállítás vagy kápolna ajtajához terelt minket. Mindenki várakozása a katarzis felé hajlott, ám hamarosan sokkba csapott át miután közölte, hogy tíz percet lehetünk benn, és aki nem jön ki, büntetést fizet. Ezek után az életkedvünk is elment az olasz múzeumoktól és inkább a fagyizókat és a városnézést díjaztuk. Mégse hagyott nyugodni, ugyan miért kellett ilyen iszonyatos hosszú időt tíz percért kivárni. Végül egy angol felirat világossá tett mindent. Valahogy így állt az épület falán: „A műtárgyak és az épület védelme érdekében másfél órás várakozás szükséges, hogy a megfelelő védőgáz bevonat képződjön a látogatóknak. Ruhára és egészségre nem káros, színtelen és szagtalan.” Szóval mire a kiállítást megnézhettem csak úgy szótlanul „elgázosítottak”.

Kissé talán túlzás, de ilyen az antropológiai terepre való felkészülés is. Töménytelen mennyiségű irodalom és előadások után van pár hónap arra, hogy megszülessen „A Tanulmány” erről vagy arról a csoportról, közösségről. Jómagam szándékosan nem indultam még el „oda”, több embert meglepve. Sorra jöttek a kérdésbombák, de hogy, de miért, de miért nem és társai. Egyszerűen azért, mert nem éreztem magam felkészültnek és le kellett számolnom a félelmeimmel. Ki kellett, hogy ismerjem magam, vagy legalább eljussak oda, hogy elelmélkedjek ezeken a dolgokon. Hol vannak a határaid, mi a szerepem, miért csinálom, azaz tisztában lenni a kutatói énemmel. Nemcsak az ismeretelméleti háttérről vagy nyelvek tanulásáról beszélek. Nyilván fontosak ezek is, de az, aki nincs tisztában a fentiekkel, sőt félvállról veszi, csúnyán elcsúszhat a „terepnek” nevezett időszakban. Vajon miért kezdett pont Malinowski a résztvevő megfigyelés alapjairól írni? Miért születnek egyre több metodológiai tanulmányok az antropológia területén? Véleményem szerint pont azért, mert előttük vajmi kevés kutató foglalkozott ezzel. Geertz is megemlíti Malinowski kapcsán, „(...) hogy az antropológusok munkájáról szóló hagyományos beszámolók mennyire nélkülözik a valóságot.” (Geertz 2001:227)

A *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* című termetes könyvben különböző kutatók élettörténetét tanulmányozva szinte mindegyik rész kihagyta, ugyan hogyan lett ebből az emberből kutató antropológus. Csak elképzelni tudom a szerepüket (nagyobbakat említve), amint egy ügyvéd hirtelen egy tiszteletbeli szeneka törzs tagjává válik, egy kvéker angol mexikói

útja után jó pár évtizeddel az oxfordi egyetem antropológia professzorává nevezik ki, és később egy földrajztudós sarkvidéki túléléséből a kwakiutl potlachek során magas presztízsű nevet szerző ember lesz. Eszem ágában sincs bírálni a neves „elődöket”, viszont misztifikálni se szeretném. Malinowski *Naplójának* megjelenése habár nagy port kavart, de pont ezt az űrt töltötte ki, és pont ezért mutatta meg az antropológia „másik” oldalát. „Erkölcsei normáimat egy intakt személyiség alapvető ösztönei formálják. Ebből következik az az igény, hogy minden szituációban ugyanúgy viselkedjünk (magunkkal szemben való őszinteség), valamint az őszinteség elkerülhetetlensége és igénye. A barátság legfontosabb értéke abban rejlik, hogy az ember kifejezheti önmagát, hogy abszolút őszinteséggel fordulhat önmagához.” (Malinowski 2001:92)⁴

Amint ezek a sorok megjelentek, az antropológia mint tudomány érdekképviselői visszahőköltek és feszülten észlelték, hogy a „titok” immár kiderült. Innentől az antropológiában nincsenek „brahmák”, akiknek elrejtett képességeik vagy módszereik csak bizonyos körben mozoghatnak, hanem bárki számára elérhető, aki képes a kihívások útját végigjárva önmagát is pallérozni. „Elfelejtik, hogy a kutató adatközlőjéhez hasonlóan társadalomban él, van egy szerepe, amelyet el kell játszania, és a sikeres munkavégzés érdekében bizonyos fokig a személyiségéből fakadó szükségleteknek is teljesülniük kell.(...) Ha viszont a kutató hosszú időn keresztül az általa tanulmányozott közösségben él, akkor személyes élete elkerülhetetlenül összefonódik kutatásával.” (Whyte, 1999:327)⁵

Ez alól, úgy gondolom, én se vagyok kivétel. Habár kifejezetten antropológiai terepmunkát ekkor nem végeztem még, önmagam félreértése a mélyvízbe dobott. 2011-ben frissen végzett néprajzsként csatlakoztam az AIESEC Társadalomfejlesztő osztályához és Indiába indultam „Terepre fel!” kiáltással, bármilyen előzetes tudás, felkészülés nélkül. Vettem egy vaskos India könyvet, beszereztem minden engedélyt, és még az oltások határidejét ki se várva a repülőgépen találtam magam egy hét múlva. A rózsaszín köd már akkor lehullott, mikor az első lépéseket megtettem a terminál kijáratától. Mellbevágó meleg, füst, és füstölő, égett szemét szaga, tömeg és szúnyogok, kiabálások, amiből egy szót sem értek, és vizlató tekintetek. Tudtam, hogy kemény lesz, de azt nem, hogy egy kirobbanó polgárháború kellős közepére érkeztem. Sztrájkok, bezárt boltok, robbanások, és cserbenhagyott AIESEC-esek, akiket valahogy elfelejtettek. Az indiai menedzserem fantom a mai napig, és minden ember tudta a telefonszámom, hogy ki vagyok, és mit akarok, csak éppen én nem fogtam fel mi történik körülöttem. Öt óra várakozás étlen-szomjan egy tömegben, akik felettem vitatkoznak valamilyen

⁴ Geertz-cel egyetértve idézem: „A kaméleonhoz hasonló terepmunkás mítosztát, (...) éppen az az ember zúzta porrá, aki talán a legtöbbet tett a megteremtéséért.” (Geertz 2001:227)

⁵ Vö. „Az antropológiai terepmunka embert próbáló tevékenység, amelyben a „magányos etnográfus” alapvetően magára van utalva. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a munka sikere nagyban függ a kutató személyiségétől.” (Vörös-Frida 2004:409)

érthetetlen nyelven. Végül egy fiatal muszlim a kocsijába parancsol és visz valahova és végre megszólal angolul: Van itt egy magyar srác, igyál egy kicsit, de ne zuhanyozz, mert nincs elég víz és később érted jövőnk. Azt kérdeztem: „Tudsz valamit az AIESEC-ről és a tagjairól?” és a válasz: „Rohadjanak meg a hazugok! Azért szólhattak volna, hogy ne jöjjetek. Mind külföldön vannak (azaz más indiai államban), és mindenkit hazaküldtek. Itt már nincs olyan, hogy AIESEC! Próbáld meg valahogy túlélni.”

Egy hétig sírtam a sokktól és közel jártam az őrülethez. Muszáj volt hazatelefonálnom és idegbeteggé tenni a családom, ugyanis lezárták a reptereket és az egész közlekedést szeparatisták blokkolták. Csak riksával, tevével vagy elefánton és néha felrobbanó kocsival lehetett utazni. Végül egy keresztény árvaházban (alias helyi iskolában) kötöttem ki angoltanárként a város nyomortelepén, ahol csak az „érinthetetlenek kasztja” élhet. Azért annyiban megkegyelmezték, hogy nem a gyerekek között éltem, hanem annál a családnál, aki az árvaházat üzemeltette. Az indiai kormány 2010-ben pályázatokat írt ki, hogy megszüntesse a kasztokat és egyfajta „árvaházba” terelte a legalsóbb kaszt gyermekeit és mivel kevés ember mert kilépni saját kasztjából, ezért önkéntes külföldi önkénteseket hívtak a gyerekek tanítására. Egy hét múlva a helyiek kedvessége és figyelmessége, védelme életben tartott. Később egy indonéz muszlim és egy cseh lány esett hasonló csapdába, mint én, egy francia lányt pedig elraboltak, így a kerület, ahol éltem, a külföldiek olvasztótégelye lett. Túl sok és témától eltérő lenne, ha leírnám mindazt, amit tanultam, és amivé tett engem ez az út. Végül a helyzet konszolidálódott, sőt vonattal a Dekkán fennsíkról a Himalájában kötöttem ki, és mire hazaértem, azt hittem 10 év is eltelt.⁶

A legfontosabb, amit tanultam ebből a csodával határos, szerencsésen befejeződött utamról, hogy soha ne menjek felkészületlenül. Lehet meg voltak a megfelelő védőoltások és engedélyek, sőt még egy könyvem is akadt, de a fejemben a legnevetésesebb gondolatok forogtak. Már pedig ha „antropológiát művel”-ünk (Barley 2001), túl is kellene élni, hogy leírassuk, amit láttunk. Természetesen nem lehet a különböző terepmunkákat ugyanúgy megélni, hiszen mi is változunk és a körülöttünk levő világ is. Ugyanúgy kerülünk szembe nehézségekkel és akadályokkal, de nyilván sokkal könnyebb elviselni ezeket, ha már hallottunk róla valahonnan vagy valakitől. Antropológusként a másik életébe való részvétel elkerülhetetlenül „betolakodás” (Zempléni 2000:181). Hogy ez a betolakodás lerohanás lesz, vagy „észre se vesznek”, tőlünk függ, hogy mennyire vagyunk nyitottak, rugalmasak, azaz adaptívak.⁷

⁶ „Az egyik legfontosabb, de nem kellően méltányolt különbség egy afrikai falu és egy európai város között az, ahogy telik az idő.” (Barley 2001)

⁷ Vö: „Ha arra koncentrálunk, hogy a jelen változásait kövessük, vizsgáljuk, ne pedig állandóan kövületeket keressünk egyfajta mentális archeológia jegyében, ha egyáltalán elfogadjuk azt a tételt, hogy

A „lopakodók”

A *Lopakodó lelkek* című filmmel a 2012-es Koreai Filmhéten találkoztam, és erőteljes hatással volt rám, ugyanis miután megnéztem és gondolkodtam róla, a kutatói szereppel való összefüggésekre bukkantam.

A történet egy hajléktalan fiatalemberről szól, akinek csak egy motorja, egy fényképezőgépe, illetve betöréshez szükséges eszközei vannak. Minden nap szórólapokat ragaszt a házak falára, és este visszatérve, ahol még mindig a falon vagy ajtón találja a cetlit, oda betör. Semmit nem lop el, viszont megjavít minden rossz dolgot, rendet tesz, miközben ő a ruhákat és lényegében az egész házat vagy lakást használja. Egy jóságos betörő, aki mintha ezzel mondana köszönetet, de a filmből nem derül ki cselekedeteinek oka. Így vannak ezzel az antropológusok is. Ahogy az ajtókon fennmaradt szórólapok, mi is úgy lessük a minket érdeklő jelenségeket, helyzeteket. Csak a legszükségesebb dolgokat visszük arra a helyre, amit terepnek nevezünk el, és felvértesszük magunkat különböző szerepekkel. Ahogy a srác a filmben, úgy mi is lefotózzuk magunkat az adott helyen vagy emberekkel. Mivel használjuk azt a helyet, és résztvevőkként ott élünk, köszönetként mi is „rendet teszünk” s igyekszünk megjavítani a dolgokat, ahogy és amit az adott közösség „megláttat” velünk.

A filmben a drámai pillanat, amikor az egyik házban egy megvert asszony is jelen van, ám amikor észre veszi, hogy a fiú a házban van ahelyett, hogy a rendőrséget hívná vagy félne, megfigyeli a fiú cselekedeteit, aki nem veszi őt észre. Pár napos ottlét után a fiú elhagyja a házat a nőt észre sem véve, a férj megérkezik és erőszakosan viselkedik az asszonnyal. A történetben kevés a beszéd, nem is az a lényeg, hanem maga egy ember pusztja jelenléte vagy nemléte. Különböző helyzetek alakulnak ki, ami következtethető a kutatóra. Ugyanis annak ellenére, hogy törekszünk a megfigyelésre egy adott közösségben, óhatatlanul pont általuk leszünk „megfigyeltek”. Másrészt a fiú egyetlen helyre sem tér vissza, mindig újakat kutat fel, viszont ezt a házat újra megkeresi, talán mert az asszony fájdalma megragadja (összegyűrt fotósorozatokra talál) és szemtanúja lesz az újabb verésnek. Ekkor a fiú kilépve addigi „csendesen tevékenykedő” szerepéből, egy golfütővel leüti a férjet, és az asszony úgy dönt, hogy a fiú mellé áll. Most már ketten vannak, de még mindig nincs beszéd, hogy ő ki és mit keres ott. Sorra járnak a házakat, míg végül az egyik helyen, a furcsa párt letartóztatják. A vallatáskor mindenféle durva vád elhangzik: betörés, lopás, emberrablás, erőszak, gyilkosság stb. Vajon nem-e ez mutatja, ahogy egy antropológust egy szó nélkül az adott társadalom belehelyezi a sajátjába, azaz státuszt ad neki?

adaptív értékek igenis léteznek, akkor bizony rengeteg új értéket fedezhetünk fel. Ez pedig nem a kultúra kapitulálása, hanem a képet gazdagító alkalmazkodás.” (Boglár 1993:105)

Később a fiú börtönbe kerül, ahol egy érdekes „párbeszéd” alakul ki a börtönőr és a fiú között. Senki nem ismeri gondolatait, tetteinek okait, sőt még egyetemi diplomája is van. Csak egy hajléktalan, gyökértelen ember, aki a börtön évei alatt eltanulja a lopakodás művészetét, azaz tökéletesen utánozni próbálja az emberek minden mozdulatát, hogy végre észrevétlen maradhasson. Próbálkozásaival viszont rémületet, félelmet kelt a börtönőrökben. Félelemből minden egyes nap megverik és egy cellában nincs sok menedékhely. Mégse éli meg kudarcként, hanem tanul, hogy még jobb legyen és teljesen eltűnjön az emberek szeme elől. Pedig valójában az emberek háta mögött állva figyeli őket és tökéletesen utánozza minden mozdulatukat, hogy még az árnyékával se árulkodjék. Ekkor hangzott el a mottóban idézett szövegrész. „Miért rejtőzködsz el? El akarsz tűnni a világgal együtt? (...) Mögöttem vagy, ugye? Az emberi szem 180 fokos szögön belül lát. Így te a másik 180 fokban rejtőzöl? De az lehetetlen! Többet kell még gyakorolnod, és légy óvatos az árnyékkal. És számolnod kell az emberi érzékeléssel és figyelemmel, te szerencsétlen! Mégis, ha sikerül mindezt elfedned, mit akarsz vele kezdeni?”

A különböző terepmunkák olvasásakor hasonló kérdések merültek fel bennem. Mit akarunk kezdeni azzal, hogyha egy közösség életét leírjuk? Vajon mi is rejtőzködhetünk? Ez félelmet vagy nyugalmat váltana ki az ott élő emberekből? A filmbeli börtön felfogható annak a helynek is, ahol az antropológus értelmez, a dolgoknak jelentést keres. A szemek, árnyékok, megtapasztalások és „tanácsok” során, mi is tapasztalatot szerzünk a lopakodás művészetébe, hogy tökéletesen belesimuljunk „ott” a nekünk adott szerepbe.

A film vége fele egy fontos mozzanat, mielőtt a fiú visszatérne ahhoz a házhoz, ahol az asszonyt meglátta, új „képességével” megpróbálkozik más lakásokban. Mindenhol érzékelik a jelenlétét és megrettennek az emberek. Amikor a házhoz ér, a férj is észleli, hogy van valaki ott és nyugtalan is emiatt, de mégis elalszik. Ám az asszony felkel, és ugyan felismeri, hogy mögötte van a fiú, mégse retten meg. Ő tudja, hogyan láthatná meg őt. Tükör elé áll és a fiú felfedi magát. A terepen az antropológus sokáig keresi a megfelelő helyet vagy helyzetet, amikor „felfedheti” magát. Amikor eltűnnek a határok és félelmek. Geerzt ezt hívja „rapport”-nak⁸. Mi is belopakodunk egy adott helyre, ahol, ha akarjuk, ha nem, hatással vagyunk az emberekre. Addig hallottunk, olvastunk valamit az adott kultúráról vagy csoportról. Érdekesnek találtuk és elmentünk. Onnantól kezdve azonban, hogy megjelenünk, még ha lopakodva is, de megváltoznak a dolgok. A film kitűnően ábrázolja ezeket a hatásokat és a magát a lokalitást. Sok közeli jelenet és semmi beszéd. A történet végi idézet is ezt sejteti. „Nehéz elmondani, hogy a világ, amit mi szeretünk vajon valóság vagy álom-e.”⁹ Mivel „két vagy akár több világ gyermekei” (Prónai 1993:107) is lehetünk, nem ítélezhetünk a megtapasztalt dolgok vagy emberek felett, jelentős vagy jelentéktelen felett. Eriksen is utal arra, hogy „A terep leírása (...) általában a szemmel

⁸ Vörös-Frida 2004: 413 és összevetve Eriksen 2006:76

⁹ It's hard to tell that the world we love in is either a reality or a dream.

látható dolgokra koncentrál. A hangok, ízek és szagok azonban feltűnő módon hiányoznak.” (Eriksen 2006:66)

A sort és az idézeteket hosszan folytathatnám, hogy milyennek kellene lenni, mit kellene és hogyan tennie egy kutatónak, de erre vannak nálam sokkal tapasztaltabbak.

Záró gondolatok

Összegezve a leírtakat arra juthatunk, hogy a kutatói szerep nem olyan, amit a könyvespolcraól levehetünk, hanem olyasvalami, ami onnantól kezdve, hogy először ülünk be egy antropológiai előadásra őszinte, tiszta érdeklődéssel *megszületik* bennünk. Aztán a hetek, hónapok folyamán felcseperedik, a terepen átformálódik, míg végül önálló életre kel a segítségünkkel. „Mehetnékem van. Cselekedhetnékem. A „terepen” kell lennem minél előbb. (...) És éppen azért, mert napjaink Magyarországnak bizonyos jelenségeivel szemben csakis olyan – a kultúrákat önálló értékrendszerrel bírónak tételező, toleranciát hirdető – tudomány szállhat szembe, amilyen például a kulturális antropológia is.” (Prónai 1993:108)

Felhasznált irodalom

1. Barley, Nigel (2001): Antropológus a terepen. Feljegyzések a sárkunyhóból. Magyar Lettre Internationale 18. Online: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre43/barley.htm>
2. Boglár Lajos (1993): Akcióantropológia, avagy hol húzódnak a tolerancia határai? - Antropofónia több tételben. In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.) A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei. Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc, 107-113.
3. Eriksen, Thomas Hylland (2006): Kis helyek- nagy témák. Bevezetés a szociálandropológiába. Gondolat Kiadó, Budapest
4. Geertz, Clifford (2001): Az értelmezés hatalma. In: Niedermüller Péter (szerk.) Antropológiai írások. Századvég Kiadó, Budapest
5. Kim Ki-duk: Lopakodó lelkek. (Bin jip) 2004, színes, dél-koreai filmdráma, 88perc.
6. Malinowski, Bronislaw (2001): Napló, a szó szoros értelmében. Café Babel, 41.szám (Napló), 81–93.

7. Prónai Csaba (1993): Miért vagyunk terepen? In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.) A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei. Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc, 107-109.
8. Vörös Miklós - Frida Balázs (2004): Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In: Letenyei László (szerk.) Településkutatás. L'Harmattan, Budapest, 395-416.
9. White, William Foote (1999): Utcasarki társadalom. Új Mandátum, Budapest
10. Zemléni András (2000): Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. *Tabula* 2000 3 (2) 181-213.